

19.87x26.46	1/7	עמוד 18	דעות	16/08/2020	74110527-7
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

צילום: KLUGER ZOLTAN, לע"ה

16.36x21.38	2/7	עמוד 19	דעות	16/08/2020	74110528-8
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

ד"ר עליזה לביא היא יו"ר מרכז הרצל, אשת ציבור, מרצה וסופרת. כיהנה כחברת כנסת וכיו"ר הוועדה למעמד האשה ולשוויון מגדרי. פעילותה הציבורית של לביא מתמקדת בנושאי שוויון חברתי ומגדרי, דת ומדינה, יחסי צבא וחברה, תרבות וזהות יהודית, חיזוק הקשר בין ישראל ויהדות התפוצות, וביצור דמותה ואופייה של המדינה כיהודית ודמוקרטית. לביא זכתה באות הפרלמנטרית המצטיינת.

"שוב עמדו העמודים"

בית המקדש והיהדות בהגותו של הרצל

| עליזה לביא |

לכאורה, נדמה שיחסו של הרצל אל הדת והיהדות היה כאל תפיסות מיושנות ומנהגים שצריכים לפוג מן העולם. אולם עיון בכתביו מגלה תמונה אחרת. הרצל ראה את הדת כמשמעותית לעם, את הרבנים כחלק מהנהגת שיבת ציון, ואפילו חזה את בית המקדש כמקום שמאחד את כל חלקי העם היהודי בארצו.

16.95x21.76	3/7	עמוד 20	דעות	16/08/2020	74110529-9
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

מדינת היהודים

באביב 1895, בהיותו בן 35, הגיע הרצל למסקנה כי את פתרון בעיית היהודים יש לחפש מחוץ לגבולותיה של אירופה. כך למעשה החלה דרכו הציונית של חוזה המדינה. עיתונאי בעל מוניטין מהשורה הראשונה, יהודי על פי מוצאו, בעל היכרות שטחית של מורשת עמו מחד, ומעורה היטב בתרבות אירופה וברעיונות שפיעמו בקרב האליטה האינטלקטואלית של דורו מאידך. זה היה בנימין זאב הרצל.

במשך תשע השנים שחלפו מהזמן שבו הרצל החל בפעילותו הציונית ועד למותו בשנת 1904 חולל הרצל את אחת המהפכות החשובות של העת המודרנית, וככל הנראה את המוצלחת מבניהן – מהפכת הציונות.

הרצל לא היה הציוני הראשון. כאשר החל את דרכו הציונית היו כבר אגודות "חובבי ציון" תופעה מוכרת, ברחבי הפזורה היהודית באירופה. בני העיר העתיקה יצאו זה מכבר מהחומות בעידודו של סר משה מונטיפיורי, בית הספר החקלאי מקווה ישראל חגג חצי יובל להיווסדו, וגם איכרי העלייה הראשונה היו נטועים היטב במושבותיהם הפזורות ברחבי הארץ תוך שהם נהנים מתמיכתו הנדיבה של הברון רוטשילד.

אולם הרצל היה הראשון, ולמעשה היחיד, שהצליח בכוח מכלול תכונותיו הייחודי לפעול במקביל בשני מישורי שינוי דרמטיים. האחד – במישור המדיני החיצוני הצליח הרצל, כמעט כבמעשה קסמים, גם להעמיד את "הבעיה היהודית" על סדר היום הבינלאומי של אומות העולם, וגם להיחשב כנציגו של העם היהודי בהקשר

זה. השני – במישור הלאומי הפנימי יזם הרצל וייסד את הקמת מכלול המוסדות והארגונים שנבנו בתוך התנועה הציונית, ושהפכו בהמשך להיות המוסדות הלאומיים של מדינת ישראל. כך סלל הרצל, באמצעות שני מהלכים מקבילים אלה, את הדרך שהובילה תוך מספר עשורים להקמת המדינה היהודית העצמאית.

הרצל העיתונאי והפובליציסט המשובח, המחזאי, העורך המוערך, הכיר היטב בכוחה של המילה הכתובה ורתם את כל יכולותיו למעשה הציוני. הרצל כתב כמעין נובע. אוספי כתביו כוללים, בין היתר, יומנים, מכתבים, מחזות, סיפורים, מסות והגיגים מקיפים; למעלה מעשרה כרכים. נדמה כי אין חולק שבכל הנוגע למורשתו הציונית ניתן להצביע על שני כתבים מרכזיים: הראשון – חוברת צנומה הנושאת את הכותרת "מדינת היהודים", שיצאה לאור בפברואר 1896 בתחילת דרכו הציונית של הרצל. השני – רומן בשם "אלטנוילנד"², שיצא לאור בשנת 1902 לאחר שנות הפעילות האינטנסיבית של חוזה המדינה בעולם ההווה הציונית, וכשנתיים לפני מותו.

"מדינת היהודים" הוא קונטרס פוליטי-מדיני תמציתי בו מציג הרצל את "הבעיה היהודית", מנתח את אי-הישימות של חלופות פתרון שונות, שריחפו בחלל האוויר באותה עת (דוגמת התאזרחות מועילה, התבוללות דתית ועוד), ומציג את הפתרון שלו – פתרון הקמת מדינה עצמאית לעם היהודי במרחב גיאוגרפי, שיוסכם על בני העם ועל אומות העולם. בקונטרס זה מקדיש הרצל מקום נרחב להיבטים הכלכליים של מהלך ההגירה היהודית. זאת תוך מתן דגש על בניית מערכת כלכלית ובת-קיימא, שתאפשר גם עזיבה הדרגתית של ארצות המוצא וגם קליטה סדורה בארץ היעד. בנוסף, מציג הרצל בקווים כלליים גם את אופייה של המדינה, ואת העקרונות על פיהן היא תפעל.

"אלטנוילנד"³, לעומת זאת, הוא רומן אוטופי³ המתאר יהודי אירופאי המנותק ממורשת עמו בביקורו בעתיד הרחוק בארץ ישראל (בשנת 1923 – עשרים שנה ממועד כתיבת הספר), וזאת לאחר שבביקור קודם בשנת 1902 ראה אותה בעליבותה. בעשרים השנים שחלפו בין שני ביקוריו שהה יהודי זה עם מעסיקו באי בודד, בפרישות מוחלטת מהמתרחש בעולם. הרומן מתאר את הקפיצה המופלאה שהתרחשה בארץ-ישראל במהלך אותם שני עשורים. התיאור

הרצל היה הראשון, שהצליח בכוח מכלול תכונותיו הייחודי לפעול במקביל בשני מישורי שינוי דרמטיים. הצליח הרצל, גם להעמיד את "הבעיה היהודית" על סדר היום הבינלאומי של אומות העולם, וגם להיחשב כנציגו של העם היהודי בהקשר זה. במישור הלאומי הפנימי יזם הרצל וייסד את הקמת מכלול המוסדות והארגונים שנבנו בתוך התנועה הציונית, ושהפכו בהמשך להיות המוסדות הלאומיים של מדינת ישראל.

17x22.23	4/7	עמוד 21	דעות	16/08/2020	74110530-1
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

"האם ניתן את כוהני דתנו למשול בנו? לא! האמונה היא אמנם הקשר המאחד אותנו; אולם חופשים אנחנו בכח החכמות והמדעים ועל כן לא ניתן לדחפים תיאוקרטיים של אנשי הדת שלנו להרים ראש. אנו נדע להחזיקם בבתי הכנסת שלהם, כשם שנחזיק את צבא הקבע שלנו בקסרקטינים. צבא וכוונה יכובדו מאוד, כדורש וכראוי לתפקידיהם היפים. בענייני המדינה, עם כל ההערכה כלפיהם, אל להם להתערב, פן יביאו עליה קשיים מבית ומחוץ".³

מילים אלו עומדות, במידה רבה, בבסיס הנרטיב המזהה את הרצל כמי שרואה בדת היהודית סוג של אנאכרוניזם, שיש להגבילו למידה צנועה והכרחית, עד אשר יפוג מאליו ויתפוגג לתוך הלאום היהודי המתקבץ בארצו. נרטיב זה אף עשוי לראות במהלכים שונים שנקט הרצל ביחס לדת היהודית (דוגמת כניסתו הרגלית לירושלים בערב שבת למרות שקדח מחוס גבוה) סוג של מהלכים שנוקט "חילוני משכיל" ושתכליתם היחידה לקרב את ההמון הדתי לצורך השגת המשימה הלאומית. זאת ותו לא.

להתפשטות נרטיב זה תרמו, ככל הנראה, גם גורמים בציניות החילונית שהעדיפו להציג את הפן הלאומי-חילוני כפן בלעדי בהגות הרצל, וגם גורמים באורתודוקסיה החרדית שניסו לפסול את הרעיון הציוני, בהצביעם על יסודותיו המנותקים מהיהדות.

אולם, בחינת ההגות הכוללת של הרצל מלמדת על תמונת עולם מורכבת, בה תופסת הדת היהודית מקום נכבד בהרבה. יתרה מזו, עיון בכתבי הרצל מלמד דעתו על תודעה דתית פנימית, ועל תפיסה בעלת היבטים רליגיוזיים של ממש. הדברים באים לביטוי קודם כל בחלק המשמעותי המוענק על ידי הרצל בתיאור ההיבטים הדתיים של החברה. אולם לא פחות מכך ניתן לראותם גם במישור העמוק בהרבה של הרגש הדתי הפרסונלי. פשוטו כמשמעו.

ברצוני להציג מספר דוגמאות להתייחסות של הרצל – משך כל תקופת הגותו הצינית – למעמדה של היהדות:

בקונטרס "מדינת היהודים" עצמו, לצידה של האמירה המפורסמת שצוטטה לעיל בדבר הגבלת כהני הדת לבתי הכנסת, מופיעה התייחסות נרחבת לרבני הקהילות כמי

בעיני המתבונן המופתע הוא כמעט בכל היבט: הפיזי-חומרי, האינטלקטואלי והרוחני. המבקך זוכה בליווי צמוד של אחד מהמנהיגים הצעירים של הישוב, ונחשף לתיאורים מפורטים על המהלכים שהתרחשו בשני העשורים שקדמו לביקורו, ושהובילו להתפתחות שהתרחשה. המלווה מתאר באופן מקיף את סדרי החיים ואת העקרונות על פיהם מנהלים התושבים את חייהם בארץ ישנה-חדשה זו. במונחים רבים נעזר הרצל בתיאור הסיפורי ב"אלטנוילנד" לפריסת משנתו ולהצגת פרטי החזון החברתי-הלאומי, באמצעות תיאוריו הספרותיים על אופן התנהלות מדינת היהודים ותושביה.

שאלות רבות עומדות בפנינו כאשר אנו עוסקים בתופעת הרצל או למעשה בחידת הרצל. אדם בעל מטען תרבותי אירופאי קלאסי המנותק במידה רבה ממורשת עמו, שהצליח מחד להלך קסמים על מיליוני יהודים רבים, מהם שלומי אמוני ישראל, ומאידך להגיע אל מנהיגי העולם בתקופתו, בכללם הקיסר הגרמני והסולטן התורכי, ולדבר עמם כשווה אל שווים תוך יצירת הרושם כי הוא הנציג הרשמי והמוסמך של העם היהודי. אדם "שזכה" שבחזית כנגד רעיונותיו יתייצבו גם חוגי היהדות הפרוגרסיבית במערב אירופה, וגם חוגי האורתודוקסיה הדתית המחמירים, ומנגד הצליח להגיע אל הלב הפועם של הרחוב היהודי וללכד אותו בסערה. דווקא הרצל, ולא מבשרי הציניות שקדמו לו, שנמנו על האליטות היהודיות המסורתיות, הוא שעורר לראשונה תנועת המונים יהודית שמגמתה ציון.⁴

מאמר זה אינו עוסק בשאלות חשובות אלה, ובכוונתי להתמקד בגורה צרה ביותר שעניינה יחסו של הרצל לפן המכונה על ידינו מורשת הדת היהודית, ובמלים אחרות: יחסו של הרצל להיבטים הדתיים המאפיינים את היהדות.

ארץ חדשה ישנה

ההתייחסות המיידית העולה בהקשר זה, הוא המשפט המפורסם מ"מדינת היהודים" התוחם את כוהני הדת היהודית לבתי-הכנסת:

74110531-2	16/08/2020	דעות	עמוד 22	5/7	17.26x22.1
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינו - 80790					

עצמו, כילד, שאל את ה"מה נשתנה". מאוחר יותר, כשהתבגר, חווה את ההשכלה, את ההתנערות מכל סממן יהודי, ולבסוף, באופן הגיוני, את הקפיצה אל הריק, כיוון שכבר לא היתה לו שום אחיזה בחיים. בליל הסדר הזה הרגיש כמו הבן האובד".⁹ נדמה כי די בקריאת פסקה זו בכדי לחוש שאין מדובר במס שפתיים שיש לשלם לריטואל אנאכרוניסטי ולא רלוונטי, אלא באמירה דתית לוחטת ומלאת עוצמה. הטקס המשפחתי החי והפועם על אדמת ארץ ישראל, הוא זה שהביא את גיבור הסיפור להיחנק מהתרגשות רבה כמעט עד בכי.

לשיא מגיעים הדברים עם הגעת המבקרים לעיר ירושלים, בערב שבת בין השמשות. החבורה שהגיעה ממזרח ניצבת על הר הזיתים ורואה מולה את בית המקדש היהודי המתנוסס על מכונו (ללא פגיעה במסגד עומר או בכנסיית הקבר הנוותרים על כנם ומקומם, ומהווים מקום פולחן חופשי למאמיניהם).

"בית המקדש הוקם מחדש כי הגיע הזמן לכך. הוא נבנה כבימים עברו, מאבני גזית שנחצבו במחצבות המקומיות והתקשו באוויר הצח. שוב עמדו העמודים, היצוקים נחושת, לפני קודש הקודשים של ישראל. העמוד השמאלי נקרא בועז, והימני –

יכין. בחצר הקדמית עמדו מזבח אדיר עשוי נחושת וכיור המים הרחב המכונה 'ים הנחושת', כמו בימים הרחוקים ההם, כששלמה המלך משל בארץ".¹⁰ בבית מקדש זה לא מקריבים קורבנות ומהתיאור הסיפורי עולה, כי הוא משמש הלכה למעשה כמעין בית תפילה מרכזי (עם הפרדה מגדרית). יחד עם זאת, כאשר התקבץ העם בארצו והוא נהנה גם מחופש וגם מאחדות. "רק כאשר זה קרה, ניתנה להם [ליהודים] הזכות להקים את בית האלוהים הבלתי נראה והכל יכול. הילדים מדמים לעצמם את האלוהים אחרת מן החכמים. אבל הוא קיים בכל מקום ביקום כהתגלמות השאיפה אל הטוב". והעיר עצמה מתכנסת לתוכה עם כניסת השבת:

"בצהריים עוד המו הסמטאות אדם, ועכשיו, כבאורח פלא ההמולה נדמה. כמות המכוניות שנסעו ברחובות קטנה במידה נכרת והתנויות נסגרו זו אחר זו. השבת ירדה בהגיגות על העיר הרוחשת חיים. שומרי המסורת החלו נוהרים לבתי הכנסת. מלבד בית המקדש,

שעומדים בראש קהילתיהם, וכמי שאמורים להוביל בצורה אקטיבית במסגרת השיבה לצינו. המהלך המכריע של הגירת היהודים לארצם מתואר ב"מדינת היהודים" כמהלך של חבורות יהודים המתלכדות באופן וולונטרי, ושראש כל אחת מהן עומד הרב שינהיג את חבורתו וינחה את מהלכיה.⁶ גם בתיאור סגנון הבנייה שיאפיין את מדינת היהודים קובע הרצל: "בית הכנסת יהיה נשקף על כל סביבותיו. הן רק אמונתנו העתיקה היא שעמדה לעשותנו לגוי אחד".⁷

בנוסף, כבר בנאומו בקונגרס הצינוני הראשון ב-1897 מכריז הרצל את הקביעה הנחרצת ולפיה: "הצינונות היא שיבה אל היהדות עוד לפני השיבה אל ארץ-היהודים".

כאמור, תפיסתו היהודית של הרצל באה לביטוי מקיף בהרבה בספרו "אלטנוילנד", שנכתב לאחר שנים אינטנסיביות בהן עסק בצינונות וביהדות על שלל היבטים ולמד להכיר מקרוב את עמו ואת מורשתו.⁸

אין צורך בעיון מעמיק בספר זה כדי לגלות את המקום הנרחב שמעניק הרצל לדת היהודית במדינת היהודים. כך למשל, האירוע התרבותי המרכזי המופיע בספר הוא ליל סדר מסורתי שנערך בטבריה, בו

קוראים המסובים את ההגדה המסורתית כאשר בצידה מסופר סיפורה של יציאת אירופה שהתקיימה בימיהם שלהם:

"וכך נמשכה לה החגיגה, שחלקה תפילה וחלקה מסיבה משפחתית. הסדר עורר את רגשותיו של כל מי שמסוגל לחוש יראת כבוד כלפי הנשגב. החג הזה, היהודי ביותר מכל החגים, נגע בעברה של האנושות יותר מכל טקס שנשתמר בעולם התרבות. הוא נחגג לפני מאות שנים בדיוק כמו בימינו. העולם השתנה, עמים נכחדו, אחרים הופיעו במקומם, זירת ההיסטוריה התרחבה, יבשות עלומות עלו מן הים, כוחות הטבע הקשו על החיים או הנעימו אותם – ורק העם הזה נותר כפי שהיה, דבק במנהגיו, נאמן לעצמו, נוצר את זכר סבלותיהם של אבותיו. הוא ממשיך להתפלל לאלוהיו, אלוהי הנצח, במילים בנות אלפי שנים. זהו עם עבדות והחירות – ישראל! אחד המסובים קרא את ההגדה העברית בלהט של חוזר בתשובה. הוא הרגיש כאילו מצא את עצמו מחדש ונחנק מרוב התרגשות. במאמצים גדולים עצר את עצמו מלפרוץ בבכי קולני. כמעט שלושים שנה עברו מאז שהוא

16.82x21.6	6/7	23	עמוד	דעות	16/08/2020	74110532-3
בנימין זאב הרצל - בהקשר לצינון - 80790						

אחרים רואים בדברי הרצל המתייחס לאלוהות בתור התגלמות השאיפה אל הטוב, ויש הרואים בדברי הרצל קרבה של ממש לתפיסת עולמם הדתית.

אני כשלעצמי חושבת כי הכיוון בו עלינו לפסוע שונה לחלוטין. לדעתי, גם כאן חווה המדינה בתפיסה אינטואיטיבית עמוקה מאין כמוה, מעין סוג של נבואה, חזה את אופן התנהלותו המעשית של הזרם המרכזי בחברה הישראלית של ימינו – הזרם המסורתי.

במובנים רבים אין לנו עניין בתפיסת עולמו הפרטיקולרית של הרצל, אלא בתפיסת העולם של

החברה היהודית שאותה ראה בחזונו. ובישראל של המאה ה-21 החברה אכן הולכת ומתכנסת למרחב המסורתי, הסובלני והמתון ממש כפי שחזה הרצל. המסורתיות אינה עוסקת בהגדרות מדויקות ושכלתניות, והיא מוכנה לחיות בסתירות פנימיות ללא שום צורך בפתרון. המסורתיות מאופיינת ברגש הדתי העמוק המפעם בתוכה, הבא לביטוי בטקסים וריטואליים המתקיימים גם במעגל הקהילתי וגם במעגלים משפחתיים. המסורתיות מקבלת את המכלול ההלכתי השלם הקיים במורשת היהודית, ומעניקה כבוד ויקר למי שמוכן לשאת בנטל זה במלואו; בד בבד היא בוררת מתוך מכלול זה וללא תחושת אשם כבדה מדי את אותם פרקים שבכוונתה לקיים.

נדמה לי שאם נוותר על הניסיון למצוא בדברי הרצל את המבנה השכלתני העומד בבסיס תפיסתו היהודית ונחליט להתבונן במבט-על בתיאורים הסיפוריים הנוגעים לליל הסדר, לירושלים ולתפילות נגלה את דמותה המחייבת של המסורתיות היהודית. כך למשל, תיאור כניסת השבת בירושלים דומה במידה מפתיעה למתרחש כיום בעיר הבירה, כמו גם בערים מסורתיות רבות ברחבי הארץ. נפח התנועה יורד, החנויות נסגרות, משפחות וקהילות מתכנסות, בתי כנסת מתמלאים מתפללים ועוד.

עלינו לזכור כי המסורתיות אינה תופעה של העשורים האחרונים. היא לוותה ומלווה את העם היהודי לכל אורך אלפי שנות קיומו. לצדו של מערך הלכתי ומחשבתי

היו בעיר העתיקה ובעיר החדשה בתי כנסת נוספים – לכבודו של האל הבלתי נראה, ששכינתו שורה על עם ישראל הגולה זה אלפי שנים.¹¹

הקטע האחרון בספר עוסק בדיון בין החברים בשאל, מי אחראי לצורת החיים המאושרת המתקיימת בארץ. כל אחד ממשותפי השיחה מציע את הצעתו שלו, וכשמגיע תור הדובר האחרון הוא קם ומכריז בחגיגות שהאחראי לכל אלה הוא אלוהים. וזוהי גם מילת הסיום של "אלטנוילנד".

חברת מופת

נדמה כי די באמירות אלה, אשר דומות להן פזורות בשפע בין דפי "אלטנוילנד", כדי לעמוד על מרכזיות חיות הדת היהודית בחזונו של הרצל.

אולם, בהגותו של הרצל הדת היהודית אינה מתאפיינת רק בטקסים וריטואלים דוגמת ליל סדר ותפילה – נשגבים ככל שיהיו. אני סבורה כי מורשת היהדות שימשה מרכיב חשוב גם בדמותה של חברת המופת שרואה הרצל בחזונו. הרצל לא מסתפק בחזון החיוני של הקמת מדינה לעם היהודי, והוא מעניק מקום נרחב בהגותו לדמותה של חברת המופת שתוקם בה. הרצל רואה בחזונו חברה שבבסיסה סובלנות, חופש דת, תמיכה בחלש, חינוך לכל ומשפט צדק. חברה שדרך ההתאגדות המועדפת בה היא שיתופית,

ומורכבת מחברים הפועלים במשותף. יחד הם מתחלקים גם בנטל וגם בסיכוי, ותומכים האחד ברעהו בשעת הצורך.

קריאת ספרו של הרצל, הספוג במורשת ההיסטורית של העם היהודי, מובילה למסקנה ברורה שחזון חברת מופת זה אינו יונק אך ורק ממעייני הנאורות הליברלית של המאה ה-19, אלא גם ממורשת העם השב לארצו.¹² במובנים רבים הרצל חוזר לאידיאל המקורי של אברהם אבינו: "כִּי יִדְעִיתִי לְמַעַן אֲשֶׁר יֵצֵא אֶת בְּנֵי וְאֵת בִּיתוֹ אַחֲרָיו וְשָׁמְרוּ דֶרֶךְ ה' לַעֲשׂוֹת צְדָקָה וּמִשְׁפָּט לְמַעַן הָבִיא ה' עַל אֲבְרָהָם, אֶת אֲשֶׁר דִּבֶּר עָלָיו" (בראשית י"ח, י"ט).

המלל המופיע בכתבי הרצל מאפשר מנעד רחב של פרשנויות בנוגע ליחסו לדת היהודית. יש שרואים בדבריו שילוב של הכרה בחשיבות המורשת הדתית היהודית עם ליברליזם מערבי חילוני קלאסי, המכיר בחופש הדת ומקנה לה מקום במרחב הציבורי.

74110533-4	16/08/2020	דעות	עמוד 24	7/7	17.16x11.9
בנימין זאב הרצל - בהקשר לציונו - 80790					

לא עצרו כוח ונטשו. התפיסה המסורתית הרכה והמקבלת עשויה להתברר ברבות הימים כגשר המאחד בין חלקיו השונים של העם.

וכפי שחתם הרצל את ספרו מדינת היהודים "על כן האמן אאמין, כי יקום דור יהודים חדש ונפלא מן הארץ..."¹³

כתוב ומוסמך מתקיימים ביהדות זרמים מקבילים של ריטואלים, טקסים, מאכלים וטעמים, שהם אלה שהופכים אותה לדת חיה ותוססת. יתר על כן, לא אחת לאורך ההיסטוריה היהודית התברר כי דווקא משמרי הריטואלים המסורתיים נאחזו בעוצמה במורשת אבותיהם, בעוד שחלק מאלה שהסתמכו על המכלולים האינטלקטואליים

הערות

- 5 "מדינת היהודים", הרצל, עמ' 91.
- 6 "מדינת היהודים", פרק חבורות בני המקום, הרצל, עמ' 76.
- 7 "מדינת היהודים", פרק החברה היהודית, הרצל, עמ' 59.
- 8 אין זה המישור היחיד בו ניתן לראות את התפתחות הגותו של הרצל בין השלב הראשוני ב"מדינת היהודים", לבין השלב הבשל יותר ב"אלטנוילנד". כך למשל, ניתן לראות את ההתפתחות בין המלצת הרצל ב"מדינת היהודים" על צורת הממשל של רפובליקה אריסטוקרטית (בעלת מאפיינים ונציאנים), לבין התפיסה הדמוקרטית בהרהר העולה מתיאור הדברים ב"אלטנוילנד".
- 9 "אלטנוילנד", הרצל, עמ' 226.
- 10 "אלטנוילנד", הרצל, עמ' 267.
- 11 "אלטנוילנד", הרצל, עמ' 265.
- 12 ראו למשל את ההתייחסות לרעיון החברתי הנועז של שיבת הקרקעות ביובל המסמכת ישירות על תורת משה ("אלטנוילנד", הרצל, עמ' 187).
- 13 "מדינת היהודים", הרצל, עמ' 99.
- 1 הציטוטים במאמר זה המתייחסים ל"מדינת היהודים" ו"אלטנוילנד" מצוטטים מתוך הספר הרצל (2019), בהוצאת מרכז הרצל מיסודה של ההסתדרות הציונית העולמית, משכל הוצאה לאור מיסודן של ידיעות אחרונות וספרי חמד.
- 2 "ארץ חדשה ישנה". בתרגומו הראשון של רומן זה לעברית על ידי נחום סוקולוב תורגם שם הספר "אלטנוילנד" למילה "תל אביב". תרגום זה שימש מקור השראה למקימיה של שכונת "אחוזת בית" היפואית כאשר שינו את שמה בשנת 1910 ל"תל אביב".
- 3 אף שז'אנר הרומן הינו אכן ז'אנר אוטופי הרצל חזר והדגיש כי השימוש הספרותי בז'אנר זה אינו גורע מאמונתו המוחלטת שהמדובר הוא בריאליה ולא באוטופיה.
- 4 הדמיון המתבקש בין פועלו של הרצל לבין הוצאת בני ישראל ממצריים דווקא על ידי מנהיג שקיבל חינוך חיצוני מילדות, זכה גם הוא לדיונים לא מעטים.